

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л.В. Матвєєва

ВЛАДИСЛАВ БУЗЕСКУЛ. СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО (Закінчення у другому числі 2007 р.)

УПРАЦЯХ В. Бузескула слов'янознавство тісно пов'язане з візантинизмом.

З історії відомо, що східна імперія перестає бути продовженням римської з VII–VIII ст. і з тої пори вона репрезентує візантинизм. Як відзначав відомий вітчизняний історик Ф.І. Успенський: «На этой ступени развития она может быть сравниваема с Римской империей Карла Великого; как последняя образовалась из сочетания национальных германских начал и романских элементов, так и Византийская империя произошла из взаимодействия греко-римских и разнообразных варварских элементов»¹.

Ф. Успенський розглядає візантинизм як «организирующее начало исторического развития на юго-востоке Европы...» Якщо, на думку вченого, романізм формує франкську державу і є важливим фактором в імперії Карла Великого та Оттонів, якщо римське право має значний вплив в усій історії Заходу, то візантинизм, зі свого боку, стає ідеалом «славянського царства, к которому стремятся передовые славянские народы».

«С Юга византизм доходить до Києва и Москвы, – пише Ф. Успенський, – по византийским началам складывается историческая жизнь восточно-европейских народов. В связи с византизмом стоит распределение Европы на две половины: православную и католическую. Словом, византизм есть исторический принцип, действие которого обнаруживается в истории народов Юга и Востока Европы; этот принцип управляет развитием многих народов... и выражает особый склад верований и политических учреждений и, можно думать, особый вид организации сословных и земельных отношений»².

Тисячолітня історія Візантії привертає до себе увагу учених світу тим, що Візантія була державою поліетнічною, багато-

людною і багатомовною. До її складу у різні часи пізньоантичної і середньовічної історії (IV–XV ст.) входили численні народи, території Південно-Східної Європи і Близького Сходу. Для багатьох із них значні періоди їхньої історії тісно пов'язані з історією Візантії – держави, що не збереглася і в певний час припинила своє існування. Водночас історія Візантії не може бути повною без вивчення власної історії цих країн. Виходячи з цього, можна говорити про нерозривний зв'язок візантинизму з балканістикою, слов'янознавством, орієнталістикою – арабістикою, кавказознавством, османістикою.

З часом Візантія перетворилася на державу з високою своєрідною і оригінальною культурою, в якій греко-елліністичні і римські традиції поєдналися з традиціями і кращими досягненнями культури народів, що увійшли до її складу. Перш за все це близькосхідні народи IV–VI ст. Отже, з цього періоду історію і культуру Візантії не можна розглядати тільки на терені загальних елліністичних традицій, а як таку, що глибоко пов'язана з історичним розвитком і культурою регіонів Близького Сходу. Візантинизм органічно пов'язане зі сходознавством – орієнталістикою. З часом сформувалася усталена візантійська культура, спільна для усіх народів, які входили до складу Візантії. В повному розумінні слова це була східнохристиянська культура, що формувалася і розвивалася із внесків передусім близькосхідних народів і тому чинила широкий вплив на культури сусідніх народів, близьких за мовою. Зрозуміло, що особливо великий вплив візантійська культура здійснювала на розвиток культури слов'янських народів, формування візантійсько-слов'янських традицій. Візантинизм нерозривно пов'язане зі славістикою – вивченням середньовічної історії і культури слов'янських країн.

В архівах України зберігся рукопис В. Бузескула під назвою «Візантинологія та студії над слов'янським світом у Росії в ХІХ – на початку ХХ віку» (1931 р.) українською мовою. У передмові вчений писав, що підготовлений рукопис – це остання, третя, частина його праці «Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и в начале ХХ в.» і, порівняно з двома попередніми виданнями в Росії, «становить собою окрему цінність». «За підставу, щоб видати його окремим виданням у працях Всеукраїнської Академії наук українською мовою, – писав Владислав Петрович, – може бути... те, що поміж Візантією та слов'янським світом, з одного боку, та Київською Україною – Руссю, з другого, були близькі зв'язки». Водночас вчений зазначав, що важливо знати імена учених, які працювали над історією Візантії та слов'янства, серед яких В. Бузескул знаходив «українців зроду» або тих, що працювали на території України, «професоруючи у Києві, Харкові, Ніжині, Одесі»³.

Свою працю Владислав Петрович визначив як «сторінки з історії науки на Україні». Щодо терміна «Росія», зазначав учений, «то його треба розуміти так, як... уживано тоді, перед революцією».

На численних джерелах В. Бузескул досліджував історію слов'янознавства в контексті всесвітньої історії. Слов'янське мовознавство як самостійна галузь формувалося в Росії впродовж декількох століть. У його завдання входило вивчення праслов'янської, церковнослов'янської (старослов'янської), середньовічних і сучасних західно-південнослов'янських мов.

Учений досліджував початок вивчення слов'янського світу у ХІХ ст., виникнення кафедр слов'янознавства, а головне – діяльність перших представників, що присвятили своє життя цьому напрямку в науці. Владислав Петрович зробив огляд їхніх праць з історії слов'янознавства, відзначивши великий інтерес до пам'яток слов'янської давнини. Він підкреслював, що в означений період до дослідження слов'янського світу, як і Візантії, підходили передусім з погляду історії Росії, у зв'язку з нею. Початок самостійного наукового вивчення слов'янства учений датує ХІХ століттям. Автор відзначає, що жвавий інтерес до пізнання мови, пам'яток письменства, побуту

та історії слов'ян зумовив романтизм, із його захопленням народністю, народною поезією, віруваннями. Владислав Петрович наголошував, що саме на початку ХІХ ст. відбулося виявлення зацікавленості до лінгвістичних питань, формування нової науки порівняльного мовознавства і філологічної критики. Він звертає увагу й на таку характерну рису ХІХ ст., як розвиток національної свідомості, пробудження слов'янського світу і започаткування слов'янського Відродження. Вчений називає видатних на той час представників слов'янської науки і літератури, серед яких вирізняє «патріарха слов'янознавства» Йозефа Добровського (1753–1829), чеського просвітника, одного із засновників слов'янознавства доби слов'янського Відродження, котрий заклав засади порівняльного вивчення мов, слов'янської культури та історії.

В. Бузескул згадує сербського філолога, історика, фольклориста, діяча сербського національного Відродження Вука Стефановича Караджича (1787–1864). З його іменем Владислав Петрович пов'язує здійснення реформи сербської літературної мови на засадах народної мови, укладання граматики і словника.

Словенський філолог Варфоломей Копітар (1780–1844) (Югославія) досліджував давньослов'янські пам'ятки, видав глаголичну пам'ятку старослов'янської мови II ст. «Клоцов сборник» (1836), подавши до нього словник, коротку граматику старослов'янської мови та історичний нарис.

Слов'янство робило лише перші кроки на творчій ниві, але головним було те, що ранні роботи у цій галузі в Чехії, Югославії та ін. викликали певний інтерес до поглиблення знань з усіх питань мовознавства і в Росії, де для цього створювалися потрібні умови. Передусім – щодо викладацької діяльності в університетах, де згідно зі статутом 1804 року надавалась широка автономія і в підвалини закладались колегіальні засади. Статут надавав великі можливості для розвитку науки, наукових товариств, для видання праць учених. Серед окремих відділень значне місце займало словенське.

Створення словенських кафедр В. Бузескул датує 30-ми роками ХІХ ст. і при-

діляє більше уваги Московському університету. Проте в Харківському університеті вже у 1804 р. існувало словесне відділення, з часом перетворене на факультет. Викладались російська словесність, грецька мова та література. Отже, у першій половині XIX ст. почалося створення кафедр слов'янської мови чи слов'янської словесності, було покладено початок викладанню класичних мов у Московському і Харківському університетах.

З прийняттям статуту 1804 року у цьому ж році створюється «Московское Общество Истории и Древностей Российских», яке значною мірою сприяло розвитку слов'янознавства. Першим головою товариства був професор Московського університету Харитон Андрійович Чеботарьов. Слід зазначити, що він ще у 80-х роках XVIII ст. висловлював рідкісні для того часу думки щодо приналежності слов'ян «к тому великому древу народів, от которого, как ветви, произошли римляне и греки» і докази тому бачив «в сравнении языков»⁴. Харитон Чеботарьов одним із перших у вітчизняній науці звернув увагу на доконечну потребу з'ясування питання щодо походження слов'янських народів та їхніх мов.

У XIX ст. досить популярними і пізнавальними були подорожі учених у слов'янські країни. Можна назвати окремі мандрівки на початку XIX ст. у слов'янські землі: О.І. Тургенєва – історика, письменника та його товариша А.С. Кайсарова, які відвідали Геттингенський університет, слов'янські землі. Вони вивчали слов'янство на місцях, збирали рукописи та книги. Це були одні з перших вітчизняних славістів-мовознавців XIX ст. А. Кайсаров видав книгу «Опыт славянской мифологии». О. Тургенєв у середині 30-х років віднайшов знамените Реймське євангеліє, яке стало предметом вивчення слов'янських вчених.

У своїх дослідженнях В. Бузескул зупиняється на окремих особистостях – діячах слов'янознавства. Першість віддає голові російської «Скептической школы» Михайлу Трохимовичу Каченовському (1775–1842). «Скептическая школа», що стояла на засадах одного з напрямків історичної науки першої половини XIX ст., пропагувала критично-скептичне ставлення до

історичних джерел, вважала, що історія найдавнішого періоду Русі і слов'янських народів є «небилицею». «Скептическая школа» виступила з вимогою ставитись до історії як до науки, а не як до повчальної розповіді. Яскравим критичним виступом стали рецензії М.Т. Каченовського на джерелознавчі підвалини «Истории государства Российского» М.М. Карамзіна, що своєю появою спричинили широкий громадський резонанс, а з часом – багаторічну і жорстку полеміку. М.Т. Каченовський опублікував відгуки на книгу у «Вестнике Европы» в дусі «Скептической школы», що стало підставою для «присвоєння» йому «звання» «хулителя» цієї книги. У 1818 р. О.С. Пушкін написав епіграму на М. Каченовського:

*Бессмертною рукою раздавленный зоиц,
Позорного клейма ты вновь не заслужил?
Бесчестью твоему нужна ли перемена?
Наши Тацит на тебя захочет ли взглянуть?»*

Діяльність М. Каченовського припадає на 30-ті – 40-ві роки, часи статуту 1835 р., що сприяв поповненню новими науковими силами, які, як зазначав Д.І. Багалій, «создали в конце 30-х и начале 40-х годов эпоху пышного расцвета преподавательской деятельности его профессоров, преданных науке и университету»⁶. Серед них був і М. Каченовський – вихованець Харківського колегіуму, професор Московського університету, в якому викладав російську та всесвітню історію і був першим професором заснованої статутом 1835 року на першому відділенні філософського факультету (надалі – історико-філологічного) кафедри слов'янського нарiччя і східної словесності. Як представник «Скептической школы» Каченовський знайомив громадськість із новітніми критичними напрямками у західній історіографії.

Раніше, у 1811 році, серед різних товариств початку XIX ст., які пожвавили вивчення історичних пам'яток з метою відновлення правди походження слов'янського мовознавства, важливою подією було створення при Московському університеті кафедри слов'янської мови, або слов'янської словесності. Професор С. Булич пов'язує виникнення цього закладу з іменем М. Каченовського. Останній працював правителем особистої канцелярії Московського попечителя графа Розумовського, і,

на думку С. Булича, виникнення кафедри відбулося «вероятно по мысли» М.Т. Каченовського. Завданням кафедри було: «...ознакомить учащихся со всеми вообще славянскими книгами, с показанием соотношения российского языка к славянскому и происхождения его из славянского»⁷.

Проте перший досвід створення кафедри слов'янської філології виявився невдалим. Як зазначав професор А.А. Кочубинський, він не мав будь-якого наукового значення⁸. На той час численні сторінки, присвячені слов'янознавству, видавав журнал «Вестник Европы», заснований корифеєм російської літератури та історії М.М. Карамзіним. М. Каченовський у своїх статтях, надрукованих у цьому виданні, торкався різних питань слов'янської давнини, не залишаючи поза увагою і новітній період. Його публікацію «Об источниках для русской истории» (1809) С.К. Булич у згаданій праці назвав єдиним на той час вступом у вивчення слов'янської і російської писемності, який був необхідний не тільки історикам, а й лінгвістам.

Слов'янську мову Каченовський називав «древним нашим наречием», при цьому не указував певно на її відмінність від живої російської мови.

У цій статті М. Каченовський торкався і слов'янської історії, вперше порушував питання щодо необхідності вивчення слов'янської палеографії. «Дождемся ли, – запитував автор, – наконец до того, чтобы в России начали упражняться в славянской палеографии, чтобы по руководству Гаттнера и Шанемана кто-нибудь собрал славянские буквы, расположил их по хронологическому порядку и показал нам начертание букв каждого века в сравнительных таблицах...»⁹ Такі таблиці мали вже німці, французи, англійці, італійці.

Характерною рисою наукової літератури початку ХІХ ст. були численні загальні міркування філологів, істориків, філософів стосовно російської і церковнослов'янської мов, їхніх спільних рис, взаємовідносин і походження.

М. Каченовський писав про давню слов'янську мову, якою перекладалися церковні книги у слов'ян, як про матір усіх слов'янських діалектів (російського, польського, болгарського, крайнського, кроатського, боснійського, іллірійського

або далматського, «лузатського або вендського»). Церковнослов'янську мову він ототожнював із праслов'янською. Автор підкреслював важливість вивчення давніх письмових пам'яток старослов'янської і російської мов, таких як «Русская Правда», «Поучение Владимира Мономаха», «Летопись Нестора», «Слово о полку Игореве» та ін.

Каченовський, як і в майбутньому О.Х. Востоков, указував на відмінність давньої російської мови від церковнослов'янської. С. Булич відзначав, що серед учених того часу, які мали свою думку з цього приводу, була певна точка зору на цю проблему у професора М. Каченовського. У статті «Взгляды на успехи российского витийства в первой половине истекшего столетия», надрукованій у «Трудах Общества любителей Российской словесности при Московском университете» (1812 р.), М. Каченовський писав: «Язык богослужебный или книжный, Моравскими переводчиками однажды образованный по греческому, при всем богатстве своем (после наступления тат. ига) оставался необработанным за недостатком мыслящих писателей... не очищался, но портился неучеными переписчиками; не было великих дарованных, не было никаких грамматических и критических сочинений, которые предохраняли бы целость его от неизбежного повреждения... Язык гражданский и общенародный всегда был у нас отличным от языка церковного: оба они суть ближайшие ветви единого дерева... органы вещания единого славянского народа, но по отделении племен необходимо уже изменившиеся от различия в местном положении тех племен, в соседстве с народами, в образе правления. Язык, говорю, богослужебный, образованный по Греческому и принесенный в Русь по крещении... был весьма отличен от употребляемого наречия»¹⁰.

Для підтвердження своїх слів Каченовський звертався до історичних свідчень: Новгородського літопису, грамот та інших пам'яток ХІІІ і ХІV ст., де знаходив церковні молитви і співи з чудовими словосполученнями. Але коли вчений порівнював стиль «Русской Правды» або «Песни о полку Игореве» («ежели песнь сия в самом деле суть остаток отдаленной древности») зі стилем тих самих молитов і пісень

церковних, то бачив різкі відмінності. «В памятниках ближайшего к нам времени, – писав М. Каченовський, – когда по всей вероятности уже надлежало бы слиться двум сим наречиям... все еще замечается несходство, которое донныне продолжается и будет продолжаться. Итак, язык богослужебный, искажаемый неосторожными переписчиками, не мог возноситься до высшей степени совершенства, а язык гражданский и общенародный, присвоивший себе многие чужестранные слова и заимствовавший некоторые обороты из богослужебного, также не сделал почти никаких успехов»¹¹. Автор пов'язує усі ці хиби з відсутністю в країні достатніх учених сил і правил, тому обидві мови лишались на той час як «богатая руда золота, ожидающая трудолюбивых рук художника».

Вчений намагається дати своє бачення виникнення малоросійського нареччя в Малоросії і за Дніпром. Внаслідок панування тут польської мови, на його думку, відбулося спотворення російської мови, яка поступово приймала закінчення і цілі слова від польської, між тим як слов'янська лишалася у церковних книгах.

М. Каченовський порушує також питання походження церковнослов'янської мови, досліджує, кому зі стародавніх окремих слов'янських племен вона належала. У «Вестнике Европы»¹² він друкує статтю «О славянском языке вообще и в особенности о церковном», яку як доповідь представив на засіданні Московського товариства російської словесності. Спираючись на стародавні першоджерела, учений з'ясовує, що на той час слов'янський народ, поділений на численні племена (V–VI ст. до н.е.), від самого початку був «багатолюдним» і, відповідно, займав велику частину Європи. Наявність різних племен свідчила про існування різних нареч, хоча припускала одну докорінну мову. Розселення слов'ян продовжувалось, і до IV ст. вже сформувались усі слов'янські держави, у яких вживалися «диалекты или наречия ныне нам неизвестного коренного, первобытного языка славянского, принадлежавшего народу еще прежде, нежели он начал распространяться. Следственно и наш церковный язык, сохранный первыми переводчиками священных книг в Моравии и Булгарии, сделался книжным или

письменным в девятом столетии уже из наречия, а не из коренного, не из первобытного языка славянского, от которого произошли все нынешние его наречия: Русский яз., Польский, Богемский, Сербский, Кроатский, Боснийский и пр.»). Водночас учений подає історичні відомості про Кирила і Мефодія, «уроженцев из Солуны», які добре знали слов'янську мову, і робить висновок, що церковні книги здебільшого перекладались у Моравії.

Зважаючи на те, що «моравська» мова тотожна чеській, або богемській, М. Каченовський вказує на велику несхожість її з церковною слов'янською. Спираючись на свідчення різних історичних джерел, де йшлося про книги на давній сербській мові і підкреслювалося, що російська церковна мова є власне давньосербська, автор робить висновок, що «нынешний церковный наш язык есть старинное сербское наречие, а древний коренной славянский язык нам не известен».

Праці М. Каченовського та його однодумців свідчили про зародження у першій половині XIX ст. наукового інтересу до російських нареч і говорів. Вчені ставили питання щодо необхідності їхнього вивчення. В. Бузескул назвав їх першою спробою визначити, якому слов'янському племені належала церковнослов'янська мова.

М. Каченовський був тісно пов'язаний із гуртком М.П. Рум'янцева, який відіграв значну роль у розвитку слов'янознавства на початку XIX ст. Гурток державного канцлера М.П. Рум'янцева, відомого просвітителя, мецената науки, об'єднував ревних дослідників археографії, палеографії, археології. Діяльність гуртка була пов'язана з вивченням історичного минулого Росії. Давні пам'ятки минулого поставали із небуття, вперше все ширше охоплювався невичерпний матеріал стародавньої писемності. Історія перепліталася з лінгвістикою, доповнювала і розкривала минуле країни. В. Бузескул писав, що М.П. Рум'янцеву належить велика заслуга у справі вивчення слов'янської писемності. Він збирав та видавав документальні і літературні пам'ятки давньої писемності не тільки російської, а й взагалі слов'янської.

Посилаючись на окремі джерела, В. Бузескул відзначав, що ім'я самого мецената,

графа М. Рум'янцева, становило цілу епоху в історії вивчення старожитностей. Гурток його дав перші досліді історично-літературної розробки слов'янських пам'яток, створюючи історію слов'янської літератури, увів методи історичного вивчення мови, зокрема старослов'янської, вперше дав зразки палеографічного описання пам'ятників, заклавши цим фундамент палеографії.

В. Бузескул згадує роботу А.А. Кочубинського «Начальные годы русского славяноведения», зазначивши, що останній відкрив пам'ятки «едва имоверной литературы славян X века, труды деятелей Мефодиевской эпохи; дал первые опыты историко-литературной разработки славянских памятников, создавая историю славянской литературы; указал приемы исторического изучения языка, в частности старославянского; дал образцы палеографического описания и критического издания памятников, полагая основание славянской палеографии»¹³.

Останнім роком діяльності гуртка був 1825. Зі смертю М. Рум'янцева у 1826 р. об'єднання розпалося, а його члени пішли кожен своєю дорогою. Ці сумні обставини підкреслюють роль особистості М. Рум'янцева у вивченні історії Росії, у розвитку слов'янознавства. С. Булич писав: «Смерть гр. Румянцева и распад его кружка оборвали или надолго задержали ряд задуманных научных предприятий первостепенной важности. Замедлилось составление описания рукописей покойного канцлера, прервалось начатое было описание рукописей Синодальной библиотеки, отложено было в долгий ящик и так и не осуществилось издание Востоковым Святославова Изборника 1073, за которым предполагалось приступить к изданию Остромирова Ев., осуществленному лишь много лет спустя. Тем не менее дело, начатое гр. Румянцевым и его сподвижниками, не умерло и пустило крепкие корни. Заветная мечта канцлера «видеть русскую палеографию», если и не осуществилась в полном объеме, все же нашла себе воплощение в трудах А.Х. Востокова, К.Ф. Калайдовича, П.М. Строева и П.И. Кеппена, положивших твердое основание этой отрасли знания, столь тесно соприкасающейся с языкознанием»¹⁴. Кожен з них зро-

бив значний внесок у створення цієї важливої галузі знань.

Великий інтерес до слов'янської філології виявляв К.Ф. Калайдович (1792–1832). В. Бузескул згадував його як палкого шанувальника і збирача різних старожитностей, особливо писемних пам'яток. Вихованець Московського університету, Калайдович за своє коротке сорокарічне життя відкрив не одну пам'ятку. У 1818 році у відповідь на заклик «Общества российской словесности» на основі пам'яток давньої словесності показати зміни в російській мові, що відбулися від стародавніх часів, він опублікував статтю: «Опыт решения вопроса, предложенного в обществе любителей российской словесности, основанного при императорском Московском университете, о том, на каком языке писана песнь о полку Игореве: на древнем ли славянском, существовавшем в России до перевода книг Св. Писания, или на какомнибудь областном наречии»¹⁵. Учений дійшов тоді висновку, що пам'ятка «сочинена» слов'яноросійською мовою, подібною біблейській і схожою з мовою літописів, грамот та інших історичних джерел. Батьківщиною пам'ятки Костянтин Федорович вважав Малоросію. Наріччя «Слова», на його думку, більш підходило до польської мови. Багато століть пам'ятка викликає запитання, і загадка мови до цього часу стоїть на порядку денному.

У рукописі XII століття учений знайшов праці Іоанна, екзарха Болгарського IX–X ст., які видав у 1824 р. Калайдович писав, що це відкриття «прольет новый свет» на стародавню російську писемність, що згодом і відбулося. В. Бузескул подає висловлювання видатних учених щодо цього відкриття: Шафарик порівнював його з «огоньком, впервые засветившим в темной как ночь области первых памятников славянского слова»; Востоков вважав його неоціненним внеском у слов'янську науку. Вчені визнавали, що Калайдович відкрив невідомий раніше період південнослов'янської писемності у Стародавній Болгарії.

Протягом першої половини XIX ст. поступово з'ясувалося відношення російської мови до старослов'янської. Важливим був розвиток палеографії та археографії, спроби дослідити мовні пам'ятки.

Гурток Рум'янцева виявляв велике зацікавлення до стародавньої писемності. У своїй статті з приводу слов'яно-російських старожитностей та їхнього збирача І. Феррапонтова, надрукованій у «Вестнике Европы» (1911), молодий Калайдович, якому тоді було лише 19 років, писав: «В России много отечественных древностей; первое и важнейшее место занимают книги: в одном краю они гниют в углах монастырских, в другом невежество жжет их – употребляет на обертки, – кое где попадают они в руки мелочным торгашам и продаются иногда за бесценку; а очень, очень редко появляется знающий охотник, который с возможным тщанием хранит и делает из них лучшее употребление»¹⁶. Калайдович став збирачем і видавцем давніх рукописів. Про нього рецензенти писали як про відмінного знавця давніх рукописів, які принесли велику користь російській мові і словесності. Для розвитку славістики важливе значення мала спільна праця К.Ф. Калайдовича і П.М. Строева «Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. Толстого. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век» (1825 р.).

В. Бузескул відзначає, що пізніше, за визнанням науковців, Калайдович відкрив невідомий раніше період слов'янської писемності.

Важливою подією в історії слов'янського мовознавства у Росії в 20–60-ті роки XIX ст. була розробка наукових методів дослідження слов'янської писемності і мов. Сучасні вчені засновником теоретичного напрямку у вітчизняній славистиці, патріархом вітчизняного наукового слов'янознавства вважають видатного ученого О.Х. Востокова (1781–1864), російського німця, який став чудовим філологом. Його називали «почти неожиданной зарей настоящей славянской филологии на восточном небосклоне славянской земли»¹⁷. З 1812 р. Востоков працював над порівняльно-етимологічним словником російської мови, про що свідчить його стаття «Задача любителям этимологии», надрукована у «Санкт-Петербургском Вестнике» (1812, № 2). Булич писав, що стаття Востокова досить яскраво відбивала загальнолінгвістичні погляди і методи автора. «Язык, – як

зазначав Востоков, – из всех признаков соплеменности или сродства между народами... сохраняется всего долее и не зависит от климата... язык не теряет еще и по прошествии тысячелетий... общего своего сходства или тождества корней в рассуждении их звука и значения. Сие доказуется сличением древних языков с новейшими, ежели от первых сохранились письменные памятники. По сим памятникам с достоверностью утверждать можно о сродстве арабского с еврейским, греческого же, латинского, немецкого и славянского с персидским и санскритским и об общем их происхождении от древнего мидийского...»¹⁸ Автор досить чітко висловлює свою думку щодо спорідненості деяких європейських мов із санскритом.

Востоков одним з перших писав щодо скіфських і сарматських імен у істориків Греції. До 1810 р. він вже добре був знайомий з такими пам'ятками мови, як «Русская Правда», «Поучение Владимира Мономаха», «Летопись Нестора», «Слово о полку Игореве» та ін. Вивчаючи ці пам'ятки, він звертав увагу на відмінності між «древнейшей» російською мовою та слов'янською, посилаючись на приклади з «Русской Правды». Ще більші відмінності між російською мовою та церковнослов'янською він знаходив у «Слове о полку Игореве». Численні граматичні зауваження Востокова щодо відмінностей між давньоросійською мовою та церковнослов'янською у вивченні історичних пам'яток з точки зору порівняльного мовознавства були вже передвісниками нової наукової ери, коли залучались нові матеріали і ставились нові мета та завдання дослідження.

У 1820 р. Востоков виступив у «Московском обществе любителей российской словесности» з доповіддю «Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим онаго письменным памятникам», про яку писали як про видатну подію в літературі, що набагато випередила свій час і утворила цілу епоху в історії російського мовознавства.

С. Булич писав з приводу цієї доповіді таке: «Незначительное по объему, охарактеризованное самым скромным Востоковым как “беспорядочно набросанные мысли и замечания”, оно было богато совершенно

новым содержанием, заключало в себе ряд блестящих открытий и мыслей и обнаруживало единственную по тому времени у нас научную эрудицию, а также превосходное и беспримерное дотоле знакомство с письменными памятниками, из доступных изучению в Петербурге... Впервые в нашей научной литературе мы находим здесь также такое уверенное и точное применение сравнительного метода... От всего рассуждения веет новым научным духом, и в нем затрагиваются, ставятся и решаются самые разнообразные и в то же время в высшей степени важные вопросы, не только старославянской и древнерусской грамматики, но и сравнительной грамматики славянских языков»¹⁹.

Наш сучасник зазначав: «Эта работа положила начало сравнительно-историческому изучению славянских языков и явилась образцом конкретного анализа древнеславянских текстов и современных славянских говоров. На основе тщательного разбора фонетических, грамматических и лексических особенностей древних памятников и живой современной славянской речи А.Х. Востоков открыл звуковые законы, которые действовали в праславянскую эпоху, разграничил старославянские и древнерусские рукописи, обосновал периодизацию славянских языков, выяснил важнейшие исторические тенденции в развитии трех групп славянских языков»²⁰.

Подальшу дослідницьку роботу в галузі слов'янського мовознавства Востоков проводив шляхом масштабного обстеження рукописних фондів, застосовуючи порівняльний метод вивчення пам'яток різних епох і територій. Змістовні думки і нові факти містяться в його статтях: «Известия о вновь открытых словенских рукописях» (1825), «О словенской рукописи XI в., содержащей перевод творений св. Григория Богослова» (1825), «Дополнения и поправки к известию о Супрасльской рукописи XI в.» (1826).

Важливе значення для подальших лінгвістичних і палеографічних досліджень мала праця Востокова «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея» (1842). Працюючи над 473 пам'ятками російського, болгарського, сербського ізводів, проводячи лінгвістичні, палеографічні дослідження, учений

відтворив нову сторінку в історії слов'янознавства, тим самим створивши умови для формування таких самостійних дисциплін, як історія старослов'янської літератури, історія давньоросійської літератури, історія російської мови та ін.

До нових часів зберігає наукову цінність праця Востокова з лінгвістичним описом однієї з величних письмових пам'яток – Остромирового євангелія.

Не менш важливим внеском у науку є підготовлені ученим «Грамматики церковнославянского языка» (1861, 1863) та «Словарь церковнославянского языка». – Т. 1–2 (1858–1861). Слід відзначити, що останній на той час більш повно відбивав лексику книгослов'янської мови як найдавнішого, так і більш пізнього періоду, при цьому враховувались пам'ятки різних редакцій північно-східнослов'янського походження, тому-то матеріали цього словника давали можливість розробляти лексикографічні проблеми у широкому порівняльному плані. Востокову належить обширний рукописний «Славянорусский этимологический словарь», знайдений у його архіві.

У 40-х роках ХІХ ст. різні питання слов'янського мовознавства розробляв І.І. Срезневський (1812–1880), у майбутньому відомий академік, син професора Харківського університету, за освітою юрист і водночас етнограф. Він видав «Запорожскую старину» (1833–1838) і «Словацкие песни» (1832). У 1839–1842 роках вчений проходив стажування в слов'янських країнах, а з 1847 р. очолив кафедру слов'янознавства в Петербурзькому університеті. І.І. Срезневський вперше в Росії (1846) отримав вчений ступінь доктора слов'яно-російської філології за фундаментальну розробку проблем славістики. Серед численних праць І.І. Срезневського особливе значення для розвитку славістичних напрямків у Росії мали «Древние славянские памятники нового письма» (1868), «Энциклопедическое введение в славянскую филологию» (1877).

М.Г. Булахов відзначив, що, безперечно, великий інтерес становлять думки І.І. Срезневського щодо доісторичних процесів формування слов'янських мов (праслов'янської епохи), висловлені вченим у

книзі «Мысли об истории русского языка и других славянских наречий» (1850)²¹.

В. Бузескул згадує виступ І.І. Срезневського після повернення його з-за кордону у Харків, де він обійняв посаду професора «истории и литературы славянских наречий». Йшлося про вступну лекцію І.І. Срезневського «Как дошли до мысли, что должно изучать славянство», яка справила велике враження на наукову громадськість.

Владислав Петрович помічає, що з переходом до Петербурзького університету (1846) у науковій діяльності І.І. Срезневського, під впливом Востокова, відбуваються зміни. В. Бузескул цитує І.В. Ягича, котрий відзначив це: «...из бывшего до тех пор этнографа, любителя народной поэзии с широким фоном бытовых особенностей вышел мало-помалу литературный антиквар, любитель памятников древней письменности и русско-славянской старины вообще»²².

Поряд з Востоковим і Срезневським В. Бузескул називає академіка П.І. Кеппена (1793–1864), уродженця Харкова, вихованця Харківського університету. Як учений він відомий своїми працями у галузі етнографії Росії, проте широта знань і наукових інтересів дозволила йому зробити певний внесок у розвиток археології, нумізматики, палеографії, вітчизняної славістики. «Библиографические Листы» (1825–1826), які видавав Кеппен, стали об'єднаним органом слов'янства, посередником між слов'янським світом і вітчизняною наукою.

В. Бузескул зазначає, що одним із значних творів Кеппена була «Записка о путешествии по славянским землям и архивам». Вона виконувала роль своєрідного посібника для молодих учених, які вирушали в слов'янські країни. Владислав Петрович назвав «Записку» видатним твором Кеппена²³.

Разом з тим Кеппен видає бібліографічний твір «Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии, собранным и объясненным Петром Кеппеном». Серед лексичних матеріалів, зібраних Кеппеном, В. Бузескул виділяє монографію «Сведения о русских наречиях».

До періоду 1818–1820 рр. відноситься початок діалектологічних занять цього «горячего славяниста из русских немцев», як його називав В. Бузескул. Людина широко освічена, П.І. Кеппен захоплювався не тільки нумізматикою, слов'янством, палеографією, а й археологією. Згодом П. Кеппен переїхав до Криму, де зайнявся археологічними розкопками. Це був період, коли поступово дослідження Криму набували більш систематичного і наукового характеру.

На початку ХІХ ст. П.І. Кеппен проводив археологічні пошуки історичних пам'яток Причорномор'я, вивчав руїни окремих фортечних укріплень. У 20-х роках ХІХ ст. він опублікував велику статтю «Древности северного побережья Понта», присвячену стародавній географії, монетам і надписам Північного Причорномор'я. Епоху в історичному й археологічному вивченні півострова склала праця академіка П.І. Кеппена «Крымский сборник» з археологічною картою Криму, видана у Петербурзі у 1837 році. Величезні знання ученого дозволили йому якнайповніше описати історію краю.

В. Бузескул старанно описує кафедри слов'янознавства і перших їхніх представників. Думка про створення цих кафедр виникла неодноразово. Статут 1835 р. передбачав їхнє створення. В університетах країни були засновані кафедри «истории и литературы славянских наречий».

Першими фахівцями-славістами того часу, відрядженими за кордон з метою вивчення слов'янського світу, були: О.М. Бодяньський – для Московського університету, П.І. Прейс – для Петербурзького, І.І. Срезневський – для Харківського і В.І. Григорович – для Казані.

Уродженець України Осип Бодяньський (1808–1877) був першим вченим, який отримав ступінь магістра з історії і літератури слов'янських нареч. Він приділяв велику увагу дослідженню мовних і палеографічних особливостей давньослов'янської писемності. Бузескул пише про його магістерську дисертацію, яка мала назву «О народной поэзии славянских племен», як про працю, що написана «с односторонней славянофильской точки зрения». В ній «славянский мир представлялся как нечто исключительное; в ней обнаруживается и славянофильская неразборчивость»²⁴.

Проте за відгуками сучасників книга Бодянського, видана у 1837 році, була першим російським твором у галузі історії і літератури слов'янства. Книга цікава тим, що це одна із вдалих спроб дослідження слов'янської етнографії.

Свої погляди на походження старослов'янської мови і на характерні особливості давньої слов'янської мови, відбитої в пам'ятках, Бодянський виклав у виданих працях: «О древнейшем свидетельстве, что церковнославянский язык есть славяно-булгарский» (1843), «Славяно-русские сочинения в пергаменном сборнике И.Н. Царского» (1848), «Снимки к сочинению о времени происхождения славянских письмен» (1855), «Новые открытия в области глаголицы» (1854), «Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся» (1863–1866) и др.

Видатним славістом, безперечно, був В.І. Григорович. Доречно сказати, що ще у 1840 р. він написав «Исследование о церковно-славянском наречии» на основі стародавніх пам'яток, у 1841 р. – «Краткое обозрение славянских литератур». Сучасники відзначали безсумнівний успіх магістерської дисертації вченого «Опыт изложения литературы славян в ее главнейших

эпохах» (1843), де «дается философское освещение явлений, при чем сказывается влияние гегелевской философии»²⁵, що було характерно для покоління того часу, яке отримувало освіту в німецьких університетах. «Григорович, – писав В. Бузескул, – пытался осмыслить отдельные факты славянской истории и литературы с точки зрения причинности и логической последовательности; по Григоровичу, в истории нет ничего случайного; все относительные моменты развития имеют свои причины и объяснения в предыдущих стадиях. История славянских литератур рассматривается в связи с политическими судьбами народа и как стадия общеевропейского умственного и политического развития. Выдвигается идея «народности» и «всеобщности» – общечеловеческое призвание славян». Ф.І. Успенський у спогадах писав, що і в наступних своїх працях Григорович дотримувався тих самих поглядів.

Такі були головні досягнення у галузі вітчизняного мовознавства і літературознавства в ХІХ ст. Славісти лише набували досвіду і збирали історичний матеріал для вивчення слов'янських мов, історії і літератури. Можна сказати, що початковий період історії слов'янського мовознавства в країні був досить тривалий.

(Закінчення у другому числі 2007 р.)

¹ Успенский Ф.И. История Византии. – С. 13.

² Успенский Ф.И. История Византии. – С. 16.

³ ІР ЦНБ НАН України. – Ф. Х. – Спр. 14521. – Арк. 2.

⁴ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века. – Ч. I. – С. 18.

⁵ Гулыга А.В. Великий памятник культуры // Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т. I. – М.: Изд. «Наука», 1989. – С. 463 (Приложение).

⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), составленный профессором Д.И. Багалием, Н.О. Сумцовым и В.П. Бузескулом. – Х., 1906. – С. 121.

⁷ Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. – С. 747.

⁸ Там же.

⁹ Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. – Т. I (ХІІІ в. – 1825). – СПб., 1904. – С. 724.

¹⁰ Булич С.К. Очерк истории языкознания. – Т. I. – С. 768.

¹¹ Булич С.К. Очерк истории языкознания... – С. 768.

¹² Булич С.К. Очерк истории языкознания... – Т. I. – С. 774.

¹³ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века. – Ч. I. – К., 2004. – С. 18.

¹⁴ Булич С.К. Очерк истории языкознания... – Т. I. – С. 945–946.

- ¹⁵ Див.: «Труды Московского общества любителей российской словесности. – Ч. XI, 1818.
- ¹⁶ Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. – Т. I. – 1904. – С. 804.
- ¹⁷ Срезневский И.И. Обзор научных трудов А.Х. Востокова. – СПб., 1865.
- ¹⁸ Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. – Т. I. – 1904. – С. 667.
- ¹⁹ Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. – Т. I. – 1904. – С. 779.
- ²⁰ Булахов М.Г. Основные этапы развития славянского языкознания в России (до 1817 г.) // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С. 64.
- ²¹ Булахов М.Г. Основные этапы развития славянского языкознания в России (до 1817 г.) // Методологические проблемы истории славистики. – С. 68.
- ²² Ягич И.В. Источники для истории славянской филологии. – СПб., 1910. – С. 467.
- ²³ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ч. I. – К., 2004. – С. 27.
- ²⁴ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ч. I. – 2004. – С. 31.
- ²⁵ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ч. I. – 2004. – С. 104.